
Proletarische wooncultuur

---

in de 19de eeuw:

---

de Schoenengang in de

Brusselse Marollenwijk

---

door Peter Scholliers (1)

Binnen de nog jonge discipline van de industriële archeologie, vormt het onderzoek naar de huisvesting een belangrijk onderdeel. Op basis van kaarten, plannen, iconografisch materiaal en terreinwerk wordt gepoogd een zo accuraat mogelijk beeld te geven van de wooncultuur en van de levensomstandigheden in het verleden. Dergelijke "archeologische" arbeid loont zeer de moeite, maar wordt helaas nog te weinig beoefend.

Dit type van onderzoek wint aan relevantie zo werk wordt gemaakt van sociologische informatie omtrent de bewoners. Dergelijke combinatie gebeurt echter uiterst zelden wegens het zeer tijdrovende karakter van de opzoekingen. De gegevens over het aantal kamers, over de sanitaire voorzieningen of nog over de beschikbare ruimte per kamer krijgen nochtans een andere dimensie zo men weet hoeveel mensen in de huizen woonden, wie deze lieden waren of welke relaties er tussen hen bestonden. Helemaal mooi wordt het wanneer dergelijke combinatie op verschillende tijdstippen kan worden ondernomen, ten einde bepaalde ontwikkelingen te kennen. Dit artikel wil wijzen op de mogelijkheden van het combineren van verschillende gegevens, door middel van een studie met een beperkte omvang. Slechts een tiental woningen werden bekeken en gemeten, terwijl informatie werd verzameld over hun bewoners tijdens de tweede helft van de vorige eeuw.

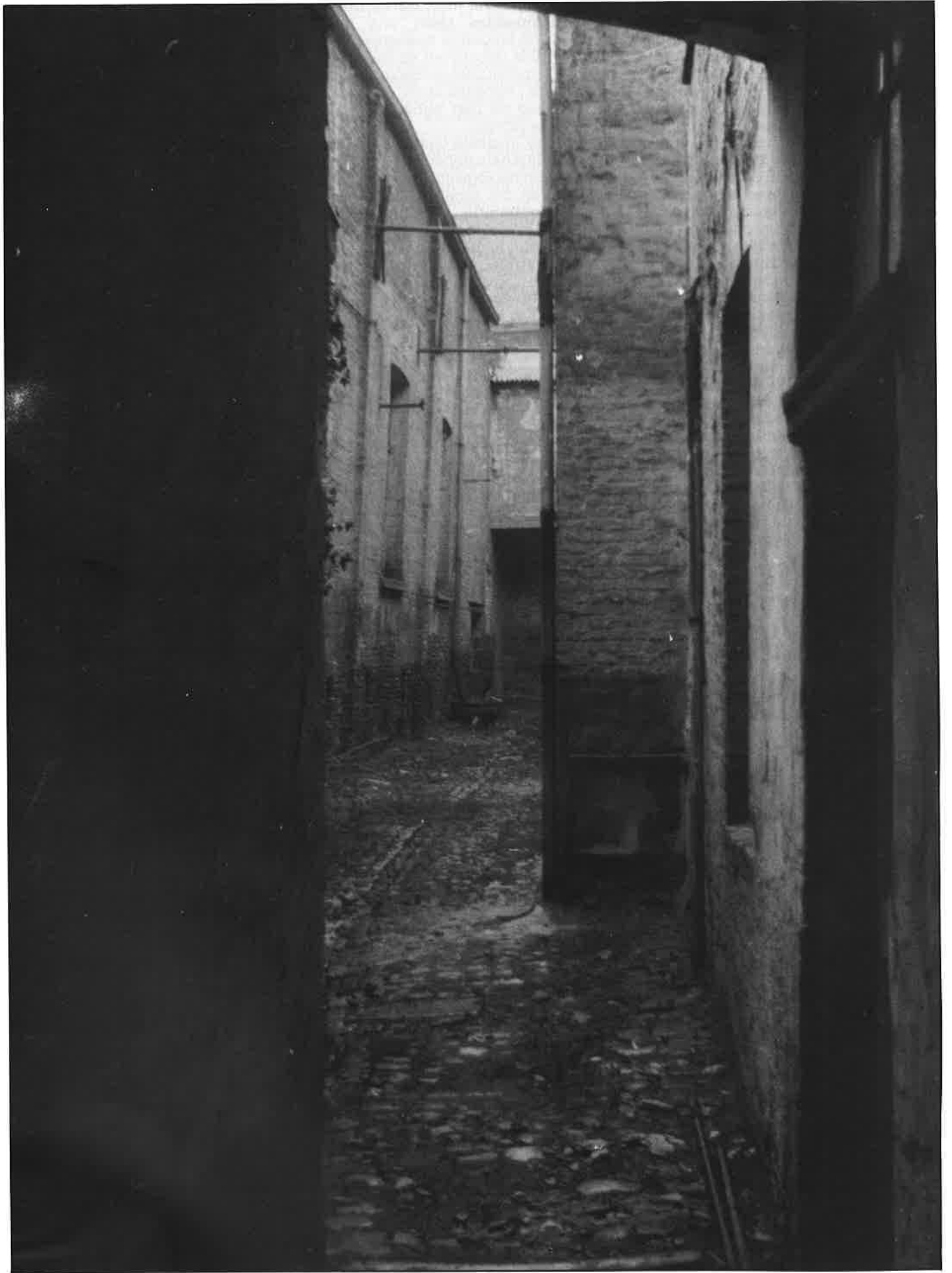
De keuze viel op de Schoenengang ("Impasse aux Souliers") in de Brusselse Marollenwijk. Aangezien het hier gaat om een zogenaamde volkswijk zullen enkel de woonomstandigheden van de arbeidersklasse worden belicht.

De Schoenengang is één van de weinige Brusselse **impasses** die momenteel nog bestaan. De gang geeft uit op de Huidevettersstraat en ligt in de buurt van de Berg van Barmhartigheid. De tien huizen van de Schoenengang werden op hetzelfde ogenblik gebouwd (zelfde vorm, zelfde materialen, gelijke bouwlijn). Het is echter onmogelijk de preciese constructiedatum te kennen. De oudste kadastrale documenten maken geen melding van het bestaan van een gang in de eerste helft van de 19de eeuw. Op de plaats waar de latere gang ontstond, was er een tuin of braakliggend stuk land, omsloten door gebouwen. Er bestond echter wel een verbinding tussen de Huidevettersstraat en dit stuk grond.

Een document uit het Brusselse Stadsarchief maakt melding van het feit dat een zekere **Wouters**, beenhouwer, alle huizen van de Schoenengang had gekocht in oktober 1853 (2).

De ingang van de Schoenengang (toestand vóór verbouwing). Links de 14 meter hoge muur en onmiddellijk rechts, huis nr. 10 met zijn smalle, lange vorm. Bemerkt de open riool in het midden van de steeg. Achteraan: het overbouwde deel, met de waterpomp en één van de drie toiletten (zie ook foto 2).

Foto: D. Nelissen

Volgens het kadaster was de voormalige eigenaar van het perceel de rentenierster Marie van Baerlem. Deze Wouters was tevens eigenaar van het huis (met winkelruimte) in de Huidevettersstraat, waarachter de gang was gebouwd. Het is niet duidelijk of Wouters een nieuwbouw had aangeschaft, dan wel of de huizen in de Schoenengang reeds enkele jaren oud waren. Hoe dan ook, deze **impasse** is een typisch voorbeeld van een praktijk die rond het midden van de 19de eeuw gangbaar was, met name het opvullen van een kleine ruimte door zo veel mogelijk individuele woningen. Deze gang werd **Impasse Wouters** genoemd, een naam die tot 1869 bleef behouden tot de stad de huidige naam voorstelde. De bevolkingsregisters, van 1846 vermeldden deze gang nog niet, zodat het ontstaan ervan bijgevolg moet worden gesitueerd tussen 1847 en 1853.

De Schoenengang lag in het hart van de Brusselse **Marollenwijk**. Deze wijk werd gekenmerkt door talrijke kleine ondernemingen, die een of twee arbeiders tewerk stelden, maar nog vaker eenmansbedrijfjes waren. Geen enkele bezigheid was er overheersend, tenzij men met enige goede wil het belang van de leden van de voedingsnijverheid wil benadrukken (3). Er waren inderdaad nog sporen van leerlooierijen, die sedert de 15de eeuw in deze wijk waren ingeplant en men trof er inderdaad vele brouwerijen aan. Dit laatste verklaart mogelijk ook de grote aanwezigheid van herbergen, **cabarets** en dranksluiterijen. Even kenmerkend voor de wijk waren de zeer vele winkeltjes die van alles en nog wat te koop aanboden, naast de vele leurders (4).

Dergelijke economische structuur bood een specifieke werkgelegenheid, die enerzijds sterk ambachtelijk was, doch anderzijds gericht op ongeschoolde, losse arbeid. Beroepen als dagloner, **manoeuvre** en **menagère** kwamen veelvuldig voor, naast de traditionele beroepen als schilder, metselaar, hoeden-, schoen-, en kleermaker. Van enige luxenijverheid of van moderne, mechanische industrie was weinig of helemaal geen sprake. Deze wijk bood, met andere woorden, weinig mogelijkheden aan de bewoners om zich een vast of relatief goed inkomen te verschaffen.

Deze vaststellingen worden volkomen bevestigd door informatie omtrent de armenbedeling. De bewoners van de Marollenwijk waren (omstreeks het midden van de eeuw) in hoge mate afhankelijk van de openbare onderstand. Een percentage gesteunden van 60 % was in vele straatjes, stegen en poortjes

hoegenaamd geen uitzondering, terwijl het gemiddelde van de gehele wijk tussen 40 en 50 % schommelde (5). De wijk had één van de hoogste concentraties armen van de stad. Enquêtes van het einde van de 19de eeuw (m.b.t. de industrie, de lonen en de woonomstandigheden), tonen aan dat het karakter van deze stads-wijk vrijwel niet was veranderd gedurende de tweede helft van de eeuw.

Uit de bevolkingstelling van 1866 blijkt dat de Marollenwijk 4.570 huizen telde, waarin 40.430 mensen woonden, wat een gemiddelde was van 8,85 bewoners per huis. Ondanks het feit dat men met dergelijke gemiddelden moeilijk kan werken, kan toch worden gezegd dat de wijk de dichtstbewoonde van de stad was. Van deze 4.570 huizen, stonden er 753 in zakstegen, dus 16,5 %. Ongeveer 20 % van de inwoners van de Marollen leefde in deze gangen, wat de bevolkingsdichtheid nog groter maakte, m.n. 10,23 bewoners per huis (7.712 mensen in 753 huizen). Een gang was zeker geen uitzonderlijke woonvorm in deze buurt.

Beenhouwer Wouters was de bezitter van tien huizen in één van deze **impasses**. Bijgaand kaartje (met de oorspronkelijke toestand, doch daterend uit 1908) toont de schikking van de huizen en de specifieke L-vorm van de zaksteeg (6).

Kaart 1. Grondplan van de Schoenengang.

De ingang naar de steeg was smal en donker : ongeveer 1,20 meter breed en niet minder dan 6 meter lang (de diepte van het huis van de eigenaar) en bovendien over de gehele lengte overbouwd (zie foto 1). Deze smalle gang verbreedde tot 3 meter in de impasse zelf. Aan de rechterkant was er een rij van zeven huizen, waarvan zes identieke, die uitkeken op een muur van zowat zes meter hoog. Deze huizen lagen in noordoostelijke richting en konden bijgevolg slechts genieten van enkele uren zonlicht per dag. De steeg was 11,50 meter lang. Op het einde ervan, aan de linkerkant, was er een zijgang (het korte been-tje van de **L**), met nogmaals drie huizen van hetzelfde type als de zes andere huizen.

Grondplan van de Schoenengang (kaart "Schoukens", 1908).

Twee huizen bezaten boven een tweede kamer : het tweede huis in de Schoenengang (aangeduid als huis nr. 9 op kaart 1) beschikte over de bovenkamer van het lange, smalle huis waarover net sprake, terwijl het laatste huis van deze rij (dus van het lange been van de L; nr. 4 op kaart 1) een kamer had boven de pomp en de toiletten. Deze kamer mat 2,80 op 2,65 meter. Volgende tabel geeft het overzicht van de effectief beschikbare oppervlakte voor elk huis. Gemiddeld bood een huis van de Schoenengang 24,16 m² bewoonbare oppervlakte.

TABEL 1. OPPERVLAKTE PER HUIS.

	gelijk-vloers	boven-kamer	totaal
nr. 1	11,98	11,98	23,98
nr. 2	11,81	11,81	23,62
nr. 3	10,92	10,92	21,85
nr. 4	12,41	19,86	32,27
nr. 5	12,81	12,81	25,62
nr. 6	11,24	11,24	22,48
nr. 7	10,99	10,99	21,98
nr. 8	9,78	9,78	19,56
nr. 9	10,62	ca. 21,00	31,62
nr. 10	18,70	0	18,70

Slechts huizen nummers vier en negen, met hun tweede kamer op de verdieping, boden meer dan het gemiddelde van de huizenrij. Huisje nummer acht was zeer klein: nog geen 10 m² per kamer, nog geen 20 m² voor het gehele huis!

Huidige normen hanterend, betekenen deze 24 m² en zelfs deze 30 m² uiteraard een zeer geringe bewoonbare ruimte. Vraag is, of deze afmetingen uitzondering dan wel regel waren in het negentiende-eeuwse Brussel. Het **Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance** verrichtte een uitgebreid onderzoek naar de arbeidershuisvesting in Brussel in de jaren 1903, 1904 en 1905 en onderzocht onder meer de oppervlakte van elke kamer. Een dergelijk gedetailleerd onderzoek werd niet eerder gedaan en zinvolle vergelijkingen met betrekking tot de tweede helft van de 19de eeuw ontbreken (8). Dit onderzoek betrof in hoofdzaak individuele woningen in zakstegen. Iets meer dan 13% van de bezochte kamers bood een ruimte van 25 m³, 26% van de kamers had gemiddeld 37 m³, 43% bood 50 m³ ruimte en bijna 11% van de bezochte kamers was gemiddeld 62 m³ groot (let wel: het gaat hier om kubieke meter) (9). Zo de beschikbare ruimte van de huizen uit de Schoenensteeg ook in kubieke meter wordt uitgedrukt, bekomt men een gemiddelde van 28,8 m³ per kamer (10).

Afgewogen tegen de resultaten van de enquête van 1903, blijkt dus dat de kamers uit de Schoenengang kunnen worden gerangschikt bij de huizen met kleine kamers (net niet bij de huizen met de kleinste kamers). Zo enkel wordt rekening gehouden met de bewoonbare oppervlakte: dus met de bruikbare vierkante meter per kamer), dan blijkt dat de kamers uit de Schoenengang gemiddeld 11,50 m² groot waren, terwijl de gegevens van de enquête toelaten te berekenen dat het gemiddelde van elke kamer 18,50 m² bedroeg. Dit betekende dat, anno 1903, de Brusselse kamers gemiddeld ongeveer 40% groter waren dan deze uit de Schoenengang.

Bovenstaande informatie over de vorm, het sanitair en de bewoonbare ruimte van de Schoenengang laat toe te stellen dat de huizen van deze gang een kleine, donkere en vochtige woonruimte boden. De huisjes werden door een smalle gang van drie meter breedte gescheiden van een zes meter hoge muur. Licht- en luchttoevoer werden daardoor uitermate beperkt. Drie toiletten deden dienst voor de tien huisjes. Voor de afvoer van het huishoudelijk afvalwater lag er een open riool. Een pomp met regenwater zorgde voor water voor het huishoudelijk gebruik. De huisjes zelf bevatten slechts twee kamertjes van elk zowat 12 m² groot. Twee huizen waren iets groter dankzij de tweede bovenkamer. De Schoenengang en zijn huisjes kunnen wellicht fungeren als voorbeelden van eerder slechte arbeidershuisvesting in de tweede helft van de vorige eeuw en dit niet alleen voor Brussel, maar ongetwijfeld voor tal van Westeuropese steden. Nochtans vormde de Schoenengang **geen** voorbeeld van de slechtste woonomstandigheden, omdat bvb. niet in kelders werd gewoond en er toch drie latrines voor tien huizen waren. De enquête van 1903 bevestigt dit. De algemene toestand werd omschreven als **mediocre** of nog **passable**. De vochtigheid van de zaksteeg werd als haar grootste ongemak aangeduid: **En général, à l'intérieur, les pièces sont imprégnées par l'humidité** (11).

De vraag is nu hoeveel mensen in elk huisje woonden en wie dit precies waren. De kwaliteit van het wonen was immers in hoge mate afhankelijk van het aantal bewoners. De aard en de ligging van de huizen zouden kunnen laten vermoeden dat de huurprijs niet van de hoogste was. De Enquête van 1903 stelde vast dat de huur van een huis in de Schoenengang 16 fr. bedroeg, van vier huizen 17 fr. en van de vier resterende 18 Fr. per maand (wat een

gemiddelde was van 17,33 fr.). Men kan hierbij in de rand aantekenen dat de eigenaar van de negen huizen per maand 156 fr. inkomsten had, hetzij 1.872 fr. per jaar, wat toen ongeveer overeenkwam met het jaarloon van twee ongeschoolde werklieden in dienst van de stad. Volgens dezelfde enquête bedroeg de gemiddelde huurprijs voor twee kamers in een Brusselse arbeiderswoning 17,15 fr., iets minder dus dan in de Schoenengang (12). Zo'n 52 % van de Brusselse arbeidersklasse betaalde echter meer dan 19 fr. per maand voor twee kamers, waaruit toch blijkt dat de huisjes van de Schoenengang iets goedkoper waren dan de meeste. Betekende dit dat de huurders deel uitmaakten van de zogenaamde laagste bevolkingsklassen, van het subproletariaat?

Een onderzoek naar de bewoners van de Schoenengang door middel van de bevolkingsregisters van 1856, 1866, 1876, 1890 en 1900 kan bovenstaande vragen helpen beantwoorden. Tabel 2 geeft het aantal bewoners per huis en voor de gehele steeg op de vijf tijdstippen.

TABEL 2. AANTAL BEWONERS PER HUIS.

	1856	1866	1876	1890	1900
nr. 1	6	5	1	4	9
nr. 2	2	6	7	2	5
nr. 3	5	7	7	3	5
nr. 4	5	8	3	3	6
nr. 5	3	6	5	3	4
nr. 6	2	7	4	7	7
nr. 7	6	5	8	4	4
nr. 8	10	3	8	5	3
nr. 9	6	5	8	4	5
nr. 10	12	11	—	5	—
Totaal	57	63	56	40	48

Kijkend naar de totale bevolking van de Schoenengang op de vijf tijdstippen, valt het op dat het aantal mensen er toenam tussen 1856 en 1866, dan iets daalde tussen 1866 en 1876, vervolgens gevoelig daalde in 1890, om opnieuw te stijgen in 1900 (13). Kijkt men naar het gemiddeld aantal bewoners per huis, dan blijkt dat er aanvankelijk 5,6 inwoners waren, in 1866 en 1876 6,2, in 1890 slechts 4 en tenslotte in 1900 5,3 bewoners per huis. Zo beschouwd, was de toestand zonder twijfel het slechtst in de jaren 1866 en 1876, toen gemiddeld zes mensen twee kleine kamers moesten delen. Deze verslechtering ten opzichte van de jaren 1850 kan wellicht worden verklaard door de

grootschalige bouwen saneringswerken die een aanvang namen in de loop van de jaren 1860. De afbraak van bestaande huizen in armenbuurten ging lang niet onmiddellijk gepaard met de bouw van nieuwe, betaalbare woningen, zodat de verdreven bevolking een onderkomen diende te zoeken in de iets duurere randgemeenten of in de (nog) niet gesaneerde delen van de stad. De toename van het aantal inwoners per huis in de Schoenengang getuigde van dit proces. De sterke daling van het gemiddeld aantal bewoners in 1890 kan dan weer worden verklaard door het toegenomen aanbod van (betaalbare ?) woningen, die niet enkel in de stad zelf werden gebouwd maar vooral in de randgemeenten. De bevolkingsdruk op de oude wijken (en derhalve op de Schoenengang) nam toen af. De stijging van 4 naar 5,3 inwoners per huis tussen 1890 en 1900, past niet helemaal in dit schema (hoewel de dalende trend natuurlijk blijft behouden). Mogelijk houdt deze lichte toename in 1900 verband met de toevallige aanwezigheid van een of twee grote gezinnen (een gezin van 9 personen in huis nr. 1, een gezin van 7 personen in huis nr. 6). De enquête van 1903 telde immers nagenoeg hetzelfde aantal inwoners als in 1890, namelijk 42 inwoners in negen huisjes, dus gemiddeld 4,7 personen per huis. Een meer gedetailleerde blik op tabel 2 wijst op de grote verschillen tussen elk huisje. Huizen met slechts één, twee, drie of vier bewoners kwamen voor in 1856 en zeker in 1890 en in 1900, maar ook in 1866 en in 1876. Huizen waarin daarentegen meer dan vijf mensen woonden waren de regel in 1866 en zeker in 1876. Het is daarbij opmerkelijk dat er blijkbaar niet de minste samenhang bestond tussen het aantal bewoners en de grootte van het huis. De nummers 4 en 9 (met twee bovenkamers) herbergden niet meer mensen dan de andere huisjes (overigens : de huishuur van beide grotere huizen sprong niet uit boven deze van de andere huizen). Het grootste aantal mensen per huis, werd geteld in de nummers 8 en 10, toen er in twee kamers 10 en zelfs meer mensen woonden. & Brengt men het aantal inwoners in verband met de beschikbare woonruimte, dan is het evident dat er sprake was van relatieve overbevolking. Elke bewoner kon in 1856 beschikken over zo'n 4,23 m², in 1866 over 3,83 m², in 1876 over 3,98 m². Na de jaren 1880 kreeg elke bewoner meer ruimte, nl. 6,02 m² in 1890 en 4,65 m² in 1900. Volgens de enquête van 1903 waren er in de Schoenengang zo'n 5,58 m² per bewoner beschikbaar. De meest gunstige toestand (in 1890) betekende een bekrompen

ruimte van slechts 2 x 3 meter per persoon ! Dergelijke overbevolking leidde wellicht tot allerlei spanningen. Die spanningen namen ongetwijfeld nog toe wegens het feit dat de bewoners van deze huisjes niet steeds van eenzelfde familie waren. Huis 8 herbergde in 1876 bvb. de familie De Meel met 2 gezinsleden en de familie Vandervelden met 6 gezinsleden (waarvan 4 kinderen, die blijkbaar nog niet werkten). Deze families hadden geen enkele band. Allicht bewoonde het ene gezin de benedenverdieping, terwijl het andere op de bovenkamer hokte en telkens de benedenburen moest storen om in en uit de woning te komen. Het samenwonen van twee families in zo'n beperkte ruimte wijst op het onderverhuren van kamers. Dit was een van de strategieën van de arbeidersklasse om het budget wat in evenwicht te brengen. In slechts een van de hier onderzochte huisjes bleek dit het geval, althans in 1876. Onderverhuring was afwezig in de andere doorsneden. De vraag blijft nu, of de onderverhuring in 1876 het gevolg was van financiële nood van een van de huurders, dan wel of een van de huurders een bevriend gezin tijdelijk aan onderdak wilde helpen omdat dit laatste gezin was verdreven wegens de saneringswerken. Wellicht is de eerste verklaring de juiste, omdat het onderverhuren van de verdieping niet werd beperkt tot dit ene gezin : zijn plaats werd vlug ingenomen door een ander gezin. Deze praktijk werd in amper een van de negen huisjes toegepast. Dit was dus zeker niet de regel, maar het voorbeeld van de Schoenengang toont aan dat het onderverhuren ook in Brussel in een bepaalde periode werd toegepast. Het is duidelijk dat sprake was van acute overbevolking in de Schoenengang in de jaren 1860 en 1870. Dit is ongetwijfeld ook het geval zelfs zo andere normen werden aangenomen. Zo was deze bevolkingsspanning niet altijd even scherp, omdat men lange werkuren buitenshuis diende te slijten of omdat men buitenshuis leefde, zo vaak dat kon. Men zou tenslotte ook kunnen argumenteren dat de bewoners van deze huisjes niets anders dan deze kleine behuizing gewoon waren en zich bijgevolg gemakkelijker schikten in hun lot (gemakkelijker althans dan wij vanuit onze hedendaagse maatstaven wel denken). Doch zelfs rekening houdend met al deze bedenkingen, valt niet te ontkennen dat een beschikbare ruimte van welgeteld amper 1,50 m² per bewoner (huis nr. 10 in 1856) onleefbaar en onmenselijk is te noemen.

Was de toestand van relatieve overbevolking in de Schoenengang een

uitzondering ? De enquête van 1903 verschaft daaromtrent inlichtingen. De enquêteurs bezochten 11.959 kamers, die een totaal van 221.915 m² vertegenwoordigden en waarin 26.319 mensen woonden (14). Dit betekende 8,43 m² per bewoner. De Schoenengang herbergde toen 42 bewoners, maar verdeeld over negen i.p.v. tien huisjes. De beschikbare ruimte per persoon bedroeg in 1903 dus 5,30 m², een vermindering ten opzichte van 1890, maar een verbetering t.o.v. 1900. Op het ogenblik van de enquête, bleek de Schoenengang dus onder het Brusselse gemiddelde te liggen, wat de beschikbare ruimte per bewoner betrof.

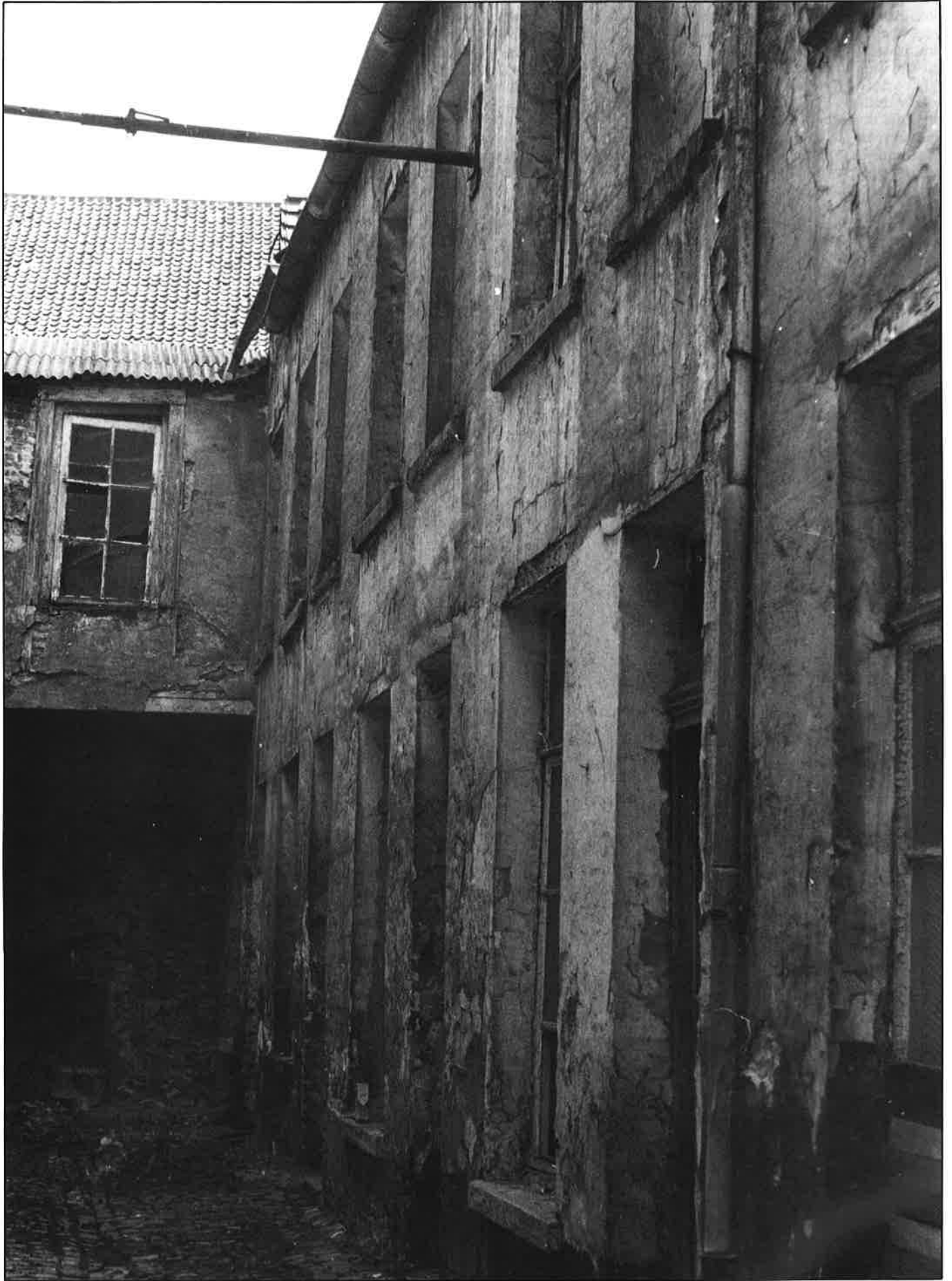
De woonomstandigheden in de Schoenengang waren rond de eeuwwisseling doorgaans slechter dan in de overige arbeiderswijken van de stad. Zelfs op het ogenblik waarop de bevolkingsdruk begon af te nemen, was de beschikbare ruimte in deze huizen nog uiterst bekrompen.

De vraag blijft, wie deze huisjes heeft bewoond. De omstandigheden waren er vrij slecht, terwijl de huur er lager was dan doorgaans voor twee kamers in Brussel werd betaald. Woonden hier bijgevolg subproleten, lieden die geld noch beroep hadden en die met los, ongeschoold werk hun brood verdienen? Neen ! Volgens de inlichtingen uit de bevolkingsregisters, blijkt dat de bewoners van de Schoenengang tal van uiteenlopende beroepen uitoefenden en aldus een representatief staal vormden van de socio-economische structuur van de Marollenwijk. Zonder uitzondering, waren zij allen - mannen en vrouwen loonafhankelijken (de patentboeken bevatten geen spoor van enige belaste activiteit in de Schoenengang). In 1856, 1866, 1876, 1890 en 1900 woonden er dagloners, **manoeuvres**, vrouwen en strijksters, naast lieden die semi-geschoolde maar vooral geschoolde arbeid verrichtten, zoals mecaniciens, koetswerkmakers, typografen, meubelmakers of bronsgieters. Deze opsomming bevat een aantal categorieën die toch een zeker aanzien genoten en waarvan mag worden aangenomen dat ze konden beschikken over een relatief goed inkomen. De doorsnede van 1890 bevatte bovendien een aantal zogenaamde respectabele beroepen, die een (weliswaar niet hoog maar) vast inkomen laten veronderstellen, zoals politieagent en postbode.

Het spreekt vanzelf dat dergelijke indicaties omtrent het beroep moeten worden aangevuld met meerdere inlichtingen omtrent de socio-economische toestand van elk gezin. Van doorslaggevend belang, is de samenstelling van het gezin en het totale gezinsinkomen. Dit laatste zal

Gezicht op de huizen nrs. 4, 5, 6 en 7 (toestand vóór de verbouwing). Let op de vrij hoge ramen op het gelijkvloers. De huizen waren witgekalkt, met onderaan een vochtwerende, zwarte peklaag.

Foto: D. Nelissen.

wel altijd een ongekende factor blijven, doch over het eerste bestaan wel inlichtingen d.m.v. de indicaties in de bevolkingsregisters. Daaruit blijkt dat heel wat kinderen van reeds oudere leeftijd werkten, maar bij hun ouders bleven wonen, wellicht om bij te dragen tot het totale gezinsinkomen. Naast de naam van enkele vrouwen staat eveneens een beroep genoteerd.

Op basis van de beroepen van de inwoners van de Schoenengang blijkt dat al deze lieden bezwaarlijk bij het sub-proletariaat kunnen worden gerekend. Velen onder hen oefenden een geschoold vak uit, waarvoor doorgaans een goed loon werd betaald. Bovendien bleek dit loon vaak te worden aangevuld met inkomens van andere gezinsleden (vooral vanwege de kinderen). De enquête van 1903 wist tenslotte te melden dat niet een gezin een beroep deed op de liefdadigheid, hoewel er klachten waren over werkloosheid.

Krijgen we hier niet te maken met een tegenstelling? Immers, enerzijds werd deze steeg bewoond door heel wat geschoolde werklieden, die konden zorgen voor een **normaal** inkomen; anderzijds lieten de woonomstandigheden er zeker te wensen over. De vraag dringt zich op of de bewoners van de Schoenengang daar eerder toevallig zijn terechtgekomen dan wel noodgedwongen. Of ging het om een welbewuste keuze voor een relatief goedkope woning? Men kan suggereren dat het hier ging om mensen van buiten de stad, die in de Schoenengang een eerste opvang vonden (de steeg lag inderdaad niet ver van het Zuidstation). In 1856 waren vijf van de tien familievaarders geboren Brusselaars, terwijl alle kinderen in zes van de acht gezinnen met kinderen, in Brussel waren geboren. Dit laatste duidt op het feit dat de niet-Brusselaars van de Schoenengang toch reeds langer in de stad waren. In 1866 was het aandeel van autochtone Brusselaars echter verminderd tot drie op tien. Nochtans bleken alle kinderen geboren in de stad zelf, wat eens te meer wijst op een reeds langere aanwezigheid in Brussel.

We hebben hier niet te maken met pril ingeweken lieden, maar met mensen die reeds geruime tijd in Brussel vertoefden. De Schoenengang fungeerde rond het midden van de 19de eeuw dus niet in het bijzonder als eerste opvang voor nieuwe immigranten, die zich mogelijk vlugger tevreden stelden met dit type van huisvesting. Nochtans was er in deze steeg een snelle doorstroming van huurders. Dit vlugge verhuizen bleek een fenomeen dat vooral na 1866 plaats greep (althans

in de Schoenengang). Tussen 1866 en 1876 bleek elk huisje ten minste drie gezinnen te hebben geherbergd. Een huisje heeft op tien jaar tijd zelfs aan negen gezinnen onderdak geboden. De doorsnede van 1876 laat veruit hetzelfde beeld als dit van 1866 zien: slechts twee bewoners van de Schoenengang waren in het Brusselse geboren, maar alle kinderen (op eentje na) waren wel in de stad geboren. De bevolkingsregisters van 1890 en 1900 geven echter een verschillend beeld van de geografische herkomst en van de **rotatiesnelheid** van de huurders. Volgens de telling van 1890 was deze steeg opnieuw meer **Brussels** geworden: zes van de tien gezinnen had een in Brussel geboren familievaarder. Deze trend zette ook door in 1900: zeven van de negen gezinnen hadden een geboren Brusselaar als gezinshoofd. Ook het overgrote deel van de kinderen was in de stad geboren. Op het vlak van het aantal gezinnen dat achtereenvolgens in de huizen van de Schoenengang woonde, was er ook verandering t.o.v. de jaren vóór 1870. Het bleek dat de bewoners nog vlugger geneigd waren te verhuizen! Tussen 1890 en 1900 woonden er niet minder dan acht gezinnen in huis nr. 3 en tien gezinnen in nr. 8. Tussen 1900 en 1910 bleek de **rotatiesnelheid** nog hoger te liggen. Het totaal aantal gezinnen van de Schoenesteeg, opgetekend tussen elke telling, bedroeg 26 van 1876 tot 1890, maar later 50 (1890-1900) en zelfs 56 (1900-1910). Hoe kunnen deze verschuivingen rond 1900 worden verklaard? Wellicht kan de toegenomen rotatie in verband worden gebracht met de scherpe tegenstelling tussen de slechte woonomstandigheden en de huurprijs. Dit verklaart natuurlijk nog niet waarom er meer autochtonen de Schoenesteeg zijn gaan bevolken. Mogelijk kan dit fenomeen worden in verband gebracht met een verschillend immigratiepatroon, dat omstreeks 1900 ontstond, waarbij nieuwe inwijkelingen in eerste instantie in de randgemeenten terecht kwamen en de oude volkswijken van de stad aan een autochtone (en doorgaans oudere) bevolking overlieten.

Alvorens deze bijdrage af te ronden, lijkt het relevant de evolutie van de Schoenengang tot en met vandaag te schetsen. In de jaren 1908 en 1909 bleek er heel wat te doen rond een verbouwing van een deel of zelfs het geheel van de zaksteeg. De toenmalige eigenaar van het pand in de Huidvettersstraat (waar vroeger de beenhouwerij, maar later een herberg was gevestigd) bezat de huizen van de Schoenengang en een groot gebouw achter de voormalige been-

houwerij. Deze ruimte werd toen uitgebaat als een danszaal. Transformatiewerken aan deze zaal (bouwen van een galerij, verhogen van een podium) vereisten blijkbaar dat de muur, waarop de huisjes uit de Schoenengang uitkeken, werd verhoogd van zes tot niet minder dan tien meter. Licht en lucht waren vanaf toen quasi afwezig in de gang!

Enkele jaren later, in 1911, werden de drie huisjes in het korte been van de **L** (de nummers 1, 2 en 3 op kaart 1) met de grond gelijk gemaakt, om de danszaal te vergroten, er bijkomende toiletten te installeren en een kleine bioscoop te maken. Na de eerste wereldoorlog verdween de danszaal helemaal om plaats te ruimen voor de bioscoop en nog later werd deze ruimte als een garage gebruikt. Tijdens de jaren 1930, werden de zes overblijvende huizen van de Schoenengang bewoond door zes gezinnen, met in totaal 24 bewoners. De toestand van de gang werd toen als **satisfaisant** omschreven. De huishuur was er 67,5 fr. per kamer, terwijl de gemiddelde huur in Brussel 78 fr. bedroeg (15).

De huizen van de Schoenengang werden onbewoonbaar verklaard in de loop van de jaren 1950. Krantenpapier uit 1959, gebruikt als onderlaag voor het behang, werd in een van de huizen teruggevonden, wat wijst op bewoning tot deze datum. Het is mogelijk dat dit het enige huis van de Schoenengang was dat nog zo lang werd bewoond. Dit huis had, als enige van de rij, leidingwater. De huidige eigenaar kocht het complex (zijnde het huis in de Huidevettersstraat, de vroegere danszaal en alle huizen van de Schoenengang) in 1986 aan en startte onmiddellijk grondige herbouwingswerken. De hoge muur werd afgebroken (een muurtje van een meter is alles wat overblijft), waardoor het duistere, vochtige aspect van de steeg volkomen is verdwenen. De danszaal is een tuin (in aanleg) geworden. In de huizen werden binnenmuren ingeklopt, daken verhoogd en hersteld, toiletten en waterpomp afgebroken en de zware houten trappen weggenomen. De kalk werd van de buitenmuren gekapt.

Kortom, de steeg werd fundamenteel gewijzigd qua vorm, functie en uitzicht. De historische waarde is grotendeels verdwenen ten gunste van een nieuwe economische en commerciële waarde (de huizen zouden worden verhuurd als ateliers en burelen). Men kan deze verandering betreuren, maar het is vermoedelijk verkieslijker iets te behouden, weliswaar niet te restaureren maar eerder te verbouwen, dan te laten verkrotten om uiteindelijk alles met de

grond gelijk te maken... Er rest ons thans toch een (weliswaar geschondden) getuige van de woonomstandigheden uit de vorige en begin deze eeuw (zie foto).

Conclusie

De Schoenengang bood een nauwe, donkere, vochtige woonruimte, waar geen lopend water was, noch voldoende sanitaire voorzieningen en waar er weinig licht en lucht kon komen. De Schoenengang bleek slechtere woningen te bieden dan doorgaans in de Brusselse arbeiderswijken het geval was (let wel : niet de slechtste woningen). Deze huizen waren relatief overbevolkt, wat zonder enige twijfel leidde tot allerlei spanningen. De bewoners troepten samen met soms wel meer dan tien op twee zeer kleine kamers. Zij waren zonder uitzondering loonafhankelijken. Velen verrichtten geschoolde arbeid. Het feit dat deze mensen de eerder slechte woonomstandigheden van de Schoenengang moesten opzoeken, heeft niets te maken met bepaalde keuzen m.b.t. hun bestedingspatroon, maar alles met de sociaal-economische situatie van een bepaald deel van de Brusselse arbeidersklasse : een verouderde beroepsstructuur, relatief dure levensmiddelen en huishuren en mogelijk een hoge partiële werkloosheid. Wat hier werd beschreven, zijn de normale, doordeweekse woontoestanden van een zeer groot deel van de Brusselse arbeidersklasse, die voor relatief veel geld (cfr. de beroepen van de bewoners van de Schoenengang en het aantal gezinsleden met een inkomen), een vrij benauwde, vochtige en donkere gang moesten bewonen.

VOETNOTEN

(1) Deze bijdrage steunt in zeer hoge mate op seminariewerk t.b.v. de VUB-cursus "Industriële archeologie" van studenten van de 2de licenties Geschiedenis en Kunstgeschiedenis & Archeologie (jaar 1987/1988) en meer in het bijzonder op de verslagen van B. Eeman, G. Goossens, A. Himpe, A. Rijdtant, A. Wouters, C. Pistolas, A. Bernaerd, M. Van Roy en L. Devis. Het spreekt vanzelf dat zij niet verantwoordelijk zijn voor de interpretaties die hier worden gegeven.

(2) Stadsarchief Brussel, fonds Openbare Werken, nr. 48489, brief van 25 mei 1908.

(3) J. Hannes. *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847*. Leuven-Parijs, 1975, p. 102-109.

(4) *Ibid.*, p. 98-101.

(5) P. Van den Eeckhout, *Determinanten van het 19de-eeuws sociaal-economisch leven te Brussel, (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, VUB)*, 1980, dl. 3, p. 172.

(6) Stadsarchief Brussel, fonds Openbare Werken, nr. 48489, plan **Schoukens**, 1908.

(7) Deze informatie is vooral afkomstig van een uiterst gedetailleerde enquête naar de arbeidershuisvesting, ondernomen circa 1903, Stadsarchief Brussel, Impasse des Souliers, nr. 151.

(8) Een eerste onderzoek werd in 1889 aangevat, maar peilde niet zo diepgaand als de enquête van 1903: C. Lagasse & C. Dequecker, *Enquête sur les habitations ouvrières en 1890*. Brussel, 1890.

(9) Berekend op basis van de gegevens uit E. Hellemans, *Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance. Enquête sur les habitations ouvrières en 1903, 1904 en 1905*. Brussel, 1910, dl. 3, p. 29, 42, 61, 73.

(10) Tien huizen van gemiddeld 24,16 m² met 21 kamers; dit quotiënt vermenigvuldigd met een hoogte van gemiddeld 2,50 meter.

(11) Stadsarchief Brussel, Impasse des Souliers, nr. 151, p. 2.

(12) E. Hellemans, *op. cit.*, p. 33, 46, 65 en 77.

(13) Hier werd slechts rekening gehouden met de bewoners op het moment van de tellingsdatum zelf en **niet** met wijzigingen na deze datum. Het gaat dus louter om doorsneden.

(14) E. Hellemans, *op. cit.*, p. 25, 38, 57 en 69.

(15) Comité de patronage des habitations ouvrières et des institutions de prévoyance. *Enquête*. Brussel, 1935, deel 2, p. 26-27, 52.

Het Museum voor Fotografie te Charleroi in de kijker. Het Geheugen. De Docu-foto. Edmond Fierlants' Sint-Goedele-kathedraal te Brussel in 1862-64. De hoge kwaliteit en (diepte)scherpte van deze oude albumine-drukken verbazen steeds weer. Repro: Museum voor Fotografie, Charleroi.

Gezicht op huizen nrs. 4, 5, 6, 7 en 8 (toestand tijdens de verbouwing in 1987). De karakteristieke hoge muur is herleid tot een muurtje van ca. één meter, de kalk- en peklaag van de huizen is verdwenen en de daken werden afgebroken. De bovenverdieping van huis nr. 4 (boven de waterpomp) was op dat ogenblik afgebroken, maar werd in 1988 volledig herbouwd. Let tevens op het bestaan van valse ramen op de verdieping en van kleine rondbogen boven ramen en deuren van het gelijkvloers. Foto: D. Nelissen.

